

O „tekstach”, Wilnie i wilnianach słów kilka...
Jakub Niedźwiedź, *Kultura Literacka Wilna (1323–1655).
Retoryczna organizacja miasta*, Wyd. UNIVERSITAS,
Kraków 2012, ss. 500

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2013.023>

Książka Jakuba Niedźwiedzia *Kultura literacka Wilna (1323–1655). Retoryczna organizacja miasta* została wydana przez Towarzystwo Autorów i Wydawnictwo Prac Naukowych UNIVERSITAS w Krakowie w 2012 roku. Warto podkreślić, że praca stanowi rezultat wieloletnich badań przeprowadzonych między innymi w ramach grantu przyznanego przez Komitet Badań Naukowych *Kultura literacka Wilna do 1655 roku* realizowanego w latach 2004–2006 oraz trzech innych projektów finansowanych przez KBN. Autor pracuje jako adiunkt w Katedrze Historii Literatury Staropolskiej na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Jego zainteresowania naukowe skupiają się wokół literatury XV–XVIII wieku, ze szczególnym uwzględnieniem kultury literackiej Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz historii pisma i piśmiennictwa. Do ważniejszych publikacji Jakuba Niedźwiedzia należy zaliczyć między innymi *Nieśmiertelne teatra sławy. Teoria i praktyka twórczości panegirycznej na Litwie w XVII–XVIII w.* (Kraków 2003).

Pierwotnym zamierzeniem autora było napisanie historii literatury w stolicy Litwy (s. 6). Na podstawie zgromadzonego materiału dostrzegł on jednak, że obok utworów zaliczanych do gatunków opisanych przez szesnastowieczne poetyki i retoryki, ważne miejsce zajmowały również gatunki, które do literatury nie należały (pamiętniki, diariusze, testamenty, protestacje, przywileje). Zatem w jego rozumieniu, skupienie uwagi jedynie na utworach literackich doprowadziłoby do swoistej izolacji literatury od „naturalnego tekstowego zaplecza” (s. 7). Dostrzegając to wyraźne współistnienie tekstów „literackich” i „użytkowych”, Jakub Niedźwiedź porzucił ideę analizowania programu „literatury w Wilnie”, na rzecz szeroko pojętych „tekstów w Wilnie”.

Ramy chronologiczne książki wyznaczają z jednej strony rok 1323, na który to datowane jest powstanie pierwszych, znanych listów Giedymina, z drugiej zaś rok 1655, czyli moskiewski najazd na stolicę Wielkiego Księstwa Litewskiego. Autor wyjaśnił, że choć ramy pracy zostały przez niego zakrojone szeroko, to zasadnicza część rozważań koncentruje się wokół ok. 100 lat (od ok. połowy XVI wieku do 1655 roku).

Główny problem badawczy Jakub Niedźwiedź zawarł w pytaniu: „Jakie teksty i jakie użycia tych tekstów pozwoliły funkcjonować grupom dawno temu żyjącym ludzi tak, że dzięki nim tworzyły się więzi i relacje, które nazywamy miastem Wilnem, stolicą Wielkiego Księstwa Litewskiego?” (s. 10). Zastrzegł on jednocześnie, że jego celem nie jest analiza tekstów rozpatrywanych jako „cenne źródła”, ale jako elementu infrastruktury, z której wyrasta „wyrafinowana superstruktura tekstowa, przyczyniająca się do tworzenia Wilna od XIV do XVII wieku (s. 10). Jakub Niedźwiedź poszukuje również odpowiedzi na pytanie dotyczące funkcji tekstów rozpatrywanych w kontekście całego układu kultury, jak i w kontekście układu tekstów. Podkreślić należy, że intencją autora nie było opisywanie ani katalogowanie artefaktów powstałych przy użyciu pisma. Nie było również stworzenie swoistej „encyklopedii” kultury literackiej Wilna (s. 12) przedstawiającej to zagadnienie w ujęciu całkowitym i zamkniętym, czyli syntetycznym. Za cel Jakub Niedźwiedź postawił sobie „stworzenie całościowego obrazu funkcjonowania kultury literackiej dawnego Wilna” (s. 75).

Podstawę źródłową pracy Jakuba Niedźwiedzia stanowi bogaty zbiór źródeł rękopiśmiennych i drukowanych pochodzących z ośrodków archiwalnych i bibliotecznych Litwy. Autor przeprowadził kwerendę źródłową w Litewskim Historycznym Archiwum Państwowym w Wilnie, Litewskiej Bibliotece Narodowej im. Marcina Mążwida w Wilnie, Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich oraz Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego. Uzupełnienie bazy źródłowej stanowią materiały pochodzące między innymi z Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie, Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Kórniku, Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsali Carolina Rediviva, a także Archiwum Romanum Societatis Iesu w Rzymie oraz Białoruskiego Historycznego Archiwum Narodowego w Mińsku.

Konstrukcja książki jest klarowna. Licząca 500 stron praca, oprócz wstępu, zakończenia, wykazu skrótów, bibliografii, spisu ilustracji, streszczenia w języku angielskim oraz indeksu pojęć i nazwisk, składa się z dziewięciu rozdziałów, które można scalić w dwie większe części. Pierwsza dotyczy warunków tworzenia, magazynowania oraz kolportowania tekstów, a także czynników ograniczających dostęp do zapisów. Druga zaś, obejmująca rozdziały od szóstego do dziewiątego, poświęcona jest charakterystyce podstawowych typów tekstów, wyodrębnionych na podstawie klasycznego podziału retoryki oraz zobrazowania zakresu ich wykorzystania. Przydatna dla czytelnika będzie zamieszczona w monografii tablica chronologiczna, zawierająca wykaz wydarzeń w Wilnie od drugiej połowy XIII wieku, aż do 1655 roku. Ciekawym dodatkiem obrazującym przestrzeń miejską, w którą wpisana została przestrzeń kulturowa stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego, jest autorski plan Wilna przedstawiający miasto w pierwszej połowie XVII wieku. W monografii zamieszczone zostały również 32 ilustracje obrazujące podpisy, pieczęcie, płyty z epitafium, inskrypcje, karty tytułowe oraz strony z ksiąg, a także fragmenty dokumentów.

Autor recenzowanej książki szeroko scharakteryzował wyselekcjonowane między innymi na podstawie kryteriów funkcjonalnych i strukturalnych typy „tekstów” (s. 29). Zwrócił uwagę na wykorzystywany przez różne narodowości zamieszkujące Wilno w XIV–XVII wieku materiał niezbędny do dokonywania zapisów, jak i omówił występujące w mieście odmiany pisma. Ponadto czytelnik został wprowadzony w zróżnicowany świat „języka mowy” i „języka pisma” funkcjonujący w średniowiecznej i wczesnonowożytnej stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. W tym miejscu należy jednak poczynić kilka uwag. Jak słusznie zauważył Jakub Niedźwiedz, obok języka litewskiego i ruskiego w XIV wieku w mieście dało się słyszeć niemiecki, którym posługiwali się kupcy – w tym przypadku pochodzący z Rygi, robiący interesy w Wilnie już w XIII wieku³⁶. Co więcej, pod koniec XIV wieku gmina niemiecka musiała stanowić znaczącą siłę, skoro w 1382 roku stojący na jej czele, a pochodzący z Rygi, Hanul zaangażował się w konflikt Jagiełły z Kiejstutem. O sile osadnictwa nie-

³⁶ P. Karge, *Zur Geschichte des Deutschtums in Wilna und Kauen*, [in:] *Das Litauen-Buch, eine Auslese aus der Zeitung der 10 Armee*, [Wilna] 1918, s. 91–105.

mieckiego w Wilnie może świadczyć również fakt, że skupiło się ono wokół ulicy nazwanej nieprzypadkowo Niemiecką, na końcu której znajdowała się mała świątynia katolicka pw. św. Mikołaja, uchodząca w historiografii za jedną z najstarszych, która po dziś dzień stanowi jeden z głównych traktów stolicy³⁷. Wybudowano ją specjalnie dla przybywających do miasta kupców. Status języka niemieckiego, podobnie jak innych języków, ulegał zatem zmianie na przestrzeni kolejnych stuleci. Zjawisko to przedstawiła Maria Łowmiańska, która wykazała, że w XV i XVI wieku listy królewskie, ordynacje oraz dekrety były w 50% spisywane w języku łacińskim i aż w 45% w języku ruskim. W kolejnych latach nastąpiło przesunięcie na korzyść języka polskiego, skutkiem czego w 1655 roku 53% dokumentów było spisanych w języku polskim, 37% łacińskim, a zaledwie 10% (w stosunku do wcześniejszych lat) w języku ruskim³⁸. Autor, pisząc o „językach mowy” i „językach pisma”, wskazał (dokonując gradacji) języki „codziennej komunikacji” używane w stolicy Litwy w XVI i XVII wieku. Nie zamieścił jednak przypisu odsyłającego do źródła tych informacji.

Jakub Niedźwiedź poświęcił osobną część pracy zagadnieniom „użytkowania” i „wytwarzania” tekstów. Słusznie zauważył, że stopień „funkcjonalnej piśmienności” był bardzo zróżnicowany, a dysponowanie określonymi kompetencjami czytelniczymi warunkowała przynależność do określonej grupy (s. 59). Zwrócił uwagę również na inne czynniki warunkujące, takie jak ekonomia, płeć, polityka, wykształcenie, religia, czy przynależność etniczna. Na podstawie pozostających w ścisłym związku z władzą świecką i duchowną kompetencji piśmienniczych, autor scharakteryzował wytwórców „tekstów”, wśród których wyodrębnił: grupę zawodowych pisarzy – kancelistów i sekretarzy (s. 73), duchownych różnych obrządków (s. 73), uczniów i studentów (s. 73), drukarzy (s. 74) oraz warstwę rządzącą (s. 74).

W drugim rozdziale Jakub Niedźwiedź przedstawił główne archiwa i biblioteki, a także archiwalia gromadzone i przechowywane w stoli-

³⁷ O kościele pisali J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 2, Wilno 1840, s. 262; M. Kosman, *Wilno dawniej i dziś*, Toruń 1993, s. 102; A. R. Čaplinskis, *Vilniaus gatvių istorija. Šv. Jonų, Dominikonų, Trakų gatves*, Vilnius 1996, s. 216.

³⁸ M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, Wilno 1929, [w:] *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Poznań 2005, s. 230–231.

cy Wielkiego Księstwa Litewskiego od XIV do XVII wieku (s. 81–119). Autor stwierdził, że wraz ze wzrostem liczby świątyń prawosławnych i katolickich w XVI i XVII wieku rosła liczba działających bibliotek. Ustalił, że na początku XVI wieku w Wilnie istniało 16 cerkwi prawosławnych i 8 katolickich. W tym miejscu należy odnotować ponownie brak przypisu odsyłającego do źródła informacji. Tymczasem na podstawie badań przeprowadzonych przez Jerzego Ochmańskiego wiadomo, że w stołecznym mieście w 1511 roku istniało 13 cerkwi prawosławnych, a po 1532 roku było ich 15. Jerzy Ochmański wyliczył również 14 świątyń katolickich istniejących w Wilnie przed połową XVI wieku³⁹. Na osobnych kartach omówione zostały księgozbiory: cerkiewne (s. 89–91), biblioteki katedralnej (s. 92–97), które szerzej przeanalizowała Wioletta Pawlikowska-Butterwick⁴⁰, zbiory bibliotek kościelnych, zakonnych i zborowych (s. 97–101), księgozbiór biblioteki Akademii Wileńskiej (s. 101–104), a także księgozbiory prywatne (s. 104–119). Informacje na temat dziejów oraz zbiorów biblioteki bernardyńskiej warto byłoby rozszerzyć o ustalenia Ruty Janonienė⁴¹.

„Kobieta i tekst” stanowi kolejne zagadnienie, które autor recenzowanej książki poddał szczegółowej analizie. Tak postawiony problem narzuca z góry dwie płaszczyzny rozważań, czego autor ma pełną świadomość. Jedną z nich stanowi kobieta w mieście, drugą zaś kobieta w klasztorze. W przypadku tej pierwszej wiadomo, że wysoki status społeczny oraz majątkowy był czynnikiem warunkującym umiejętność posługiwania się tekstem. Zdolność tę wykazywały kobiety dysponujące znacznym majątkiem, które dokonywały transakcji finansowych, darowizn oraz oświadczały swą ostatnią wolę. Kompetencje kobiet do stosowania i wykorzystywania tekstu były ograniczone przez układ społeczny oraz system prawny. Za ich sprawą pozostawały one „w stanie funkcjonalnego analfabetyzmu lub półpiśmienności” (s. 130). Sytuacja uległa zmianie w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku, kiedy to świeckie mieszkanki Wilna, wywodzące się

³⁹ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 81, przypis 423.

⁴⁰ W. Pawlikowska-Butterwick, *Księgozbiór biblioteki katedralnej w Wilnie z końca XVI w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2012, t. 56, s. 161–190.

⁴¹ R. Janonienė, *Bernardynų bažnyčia ir konventas Vilniuje*, Vilnius 2010, s. 385–401.

ze stanu szlacheckiego i magnackiego, coraz częściej potrafiły wykazać się umiejętnością pisania listów, czy też sporządzania innych dokumentów.

Osobny problem dla Jakuba Niedźwiedzia stanowiły szkoły funkcjonujące w Wilnie. Autor poddał szczegółowej charakterystyce szkołę katedralną (s. 150–155), szkołę św. Jana (s. 155–157), szkoły protestanckie (s. 157–163), szkołę bractwa prawosławnego (s. 163–170), unicką (s. 170–171), żydowską (s. 187–188), tatarską (s. 188), pozostałe ośrodki szkolne (s. 189) oraz Akademię Wileńską (s. 171–187). Zasadne byłoby poszerzenie rozważań autora recenzowanej książki o artykuł Jerzego Ochmańskiego poświęcony najdawniejszym szkołom na Litwie⁴².

W kolejnym rozdziale Jakub Niedźwiedź wprowadził czytelnika w świat wileńskiej książki rękopiśmiennej oraz drukowanej. Tak ujęte zagadnienie, wymusiło niejako na autorze charakterystykę między innymi drukarni działających we wczesnonowożytnym Wilnie, czy też obwolut wykorzystywanych do oprawiania książek. Szczególnie interesujące są rozważania autora na temat handlu książką oraz jej wartości.

Ogólny charakter drugiej części książki nadają cztery odrębne studia nad tekstami: „prawa i administracji” (s. 223–256), „sporu” (s. 257–312), „rodzaju popisowego” (s. 313–378) i „religii” (379–404). W pierwszej kolejności uwagę Jakuba Niedźwiedzia przykuły teksty administracji oraz sądów, a zatem dokumenty wytwarzane przez kancelarie, urzędy, sądy państwowe, miejskie oraz kościelne (s. 223–257). W rozdziale tym, autor książki, scharakteryzował retorykę dokumentu urzędowego (s. 236–241), retorykę dokumentu prawnego – testamentu (s. 242–249) oraz retorykę listu (s. 249–256). Wydaje się, że zasadne byłoby wykorzystanie książki Bożeny Popiołek, która szczegółowo przeanalizowała zagadnienie testamentu staropolskiego⁴³. Obok uczniów, studentów oraz duchownych czytelnik został zapoznany z kolejną grupą „użytkowników” tekstów, którą tworzyli urzędnicy. „Wytwórcy”, jak i „odbiorcy w znacznym stopniu przyczyniali się do rozwoju ekonomicznego, który napędzał i kreował rozwój miasta.

⁴² J. Ochmański, *Najdawniejsze szkoły na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku*, [w:] J. Ochmański, *Dawna Litwa*, Olsztyn 1986, s. 113–133.

⁴³ B. Popiołek, *Woli mojej ostatniej testament ten... Testament staropolski jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, Kraków 2009.

Równie interesujące zagadnienia zostały poruszone w części dotyczącej „tekstów sporu”. Jak słusznie zauważył autor, owocem każdego konfliktu były i po dziś dzień są dokumenty. To one z jednej strony stanowiły rodzaj „utrwalacza” zarówno wydarzeń, jak i emocji z nimi związanych, z drugiej zaś przybierały charakter „nośnika”, który wykorzystywano do prowadzenia sporu. Niesłuchanie interesujące jest ujęcie tego zagadnienia w kontekście „miasta otwartego” i „miasta zamkniętego”. Na podstawie tych dwu przestrzeni autor scharakteryzował sytuacje konfliktowe zachodzące w środowisku lokalnym i ogólnokrajowym. Dla czytelnika takie ujęcie zagadnienia jest niesłuchanie korzystne, gdyż porządkuje przepelnioną faktografią narrację autora.

Jakub Niedźwiedź, obok tekstów rodzaju doradczego i sądowego, wyróżnił także teksty rodzaju popisowego. Te ostatnie bardzo mocno wpisywały się w szeroko omówioną przez autora sztukę demonstratywną. Wśród różnych form tekstów rodzaju popisowego, wyróżnił on epitafia i inskrypcje. Słusznie zauważył, że większości z nich Wilno zostało jednak pozbawione, głównie przez pożary, które w 1748 i 1749 roku niemalże doszczętnie zniszczyły miasto, ale też przez wydarzenia, które nastąpiły w kolejnych stuleciach⁴⁴. Informacji na temat napisów zachowanych w wileńskich kościołach, prócz *Inscriptiones ecclesiarum Vilnensis*, dostarczają również prace poświęcone historii oraz architekturze poszczególnych świątyń⁴⁵. W rozważaniach o panegiryku, warto byłoby czytelnika poszukującego informacji na temat poezji i sztuki funeralnej odesłać do prac Marka Skwary⁴⁶, w przypadku zaś oracji weselnych do książki Małgorzaty Trębskiej⁴⁷. Szczególnie interesująca jest ta część książki, która została poświęcona teatralizacji władzy, zarówno tej świeckiej, jak i tej kościelnej. Okazją do zamienienia przestrzeni miejskiej w scenę teatralną stawały się okolicznościowe wjazdy królewskie, wzo-

⁴⁴ J. Paszcenda, *Wpływ pożarów Wilna na architekturę późnego baroku*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, red. J. Lileyko, Lublin 2000.

⁴⁵ Przykładem jest choćby przywołana książka R. Janonienė, op. cit., s. 402 i n.

⁴⁶ M. Skwara, „*Miejsca wspólne*” polskiej poezji i sztuki funeralnej XVI i początku XVII wieku, Szczecin 1994; idem, *O dowodzeniu retorycznym w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku*, Szczecin 1999.

⁴⁷ M. Trębska, *Staropolskie szlacheckie oracje weselne. Genealogia, obrzęd, źródła*, Warszawa 2008.

rowane na nich wjazdy wojewodzińskie, ingresy biskupie oraz uroczystości kościelne. Rozważania na ten temat z pewnością wzbogaciłyby ustalenia poczynione przez Tymoteusza Lipińskiego⁴⁸, Krystyna Matwijowskiego⁴⁹, Michała Rożka⁵⁰, Annę Śliwowską⁵¹, czy Karolinę Targosz⁵².

Podsumowując, należy podkreślić, że książka Jakuba Niedźwiedzia stanowi pierwszą próbę scharakteryzowania kultury literackiej Wilna. Autor wykazał się nie tylko szczegółową znajomością materiału źródłowego, ale również wykorzystał szeroką literaturę przedmiotu. Praca, choć łączy w sobie badania nad średniowiecznymi i wczesnonowożytnymi „tekstami”, w znacznym stopniu daje obraz miasta i jego zróżnicowanych pod względem narodowościowym i religijnym mieszkańców. Dodatkowym atutem jest fakt, że Jakub Niedźwiedź wyniki swoich analiz wielokrotnie i szeroko porównywał z innymi miastami i regionami Rzeczypospolitej. Książka jest zatem jak najbardziej godna polecenia badaczom różnych dziedzin.

Bernadetta Manyś (Poznań)

⁴⁸ T. Lipiński, *O ingresach czyli wjazdach w Polsce odbywanych*, „Biblioteka Warszawska”, t. 2, Warszawa 1844, s. 696–699.

⁴⁹ K. Matwijowski, *Uroczystości, obchody i widowiska w barokowym Wrocławiu*, Wrocław 1969.

⁵⁰ M. Rożek, *Uroczystości w barokowym Krakowie*, Kraków 1976; idem, *Ostatnia koronacja w Krakowie i jej artystyczna oprawa*, „Rocznik Krakowski” 1973, t. 44, s. 97–112.

⁵¹ A. Śliwowska, *Uroczyste wjazdy monarsze do Wrocławia w latach 1527–1620*, Wrocław 2008.

⁵² K. Targosz, *Królewskie uroczystości weselne w Krakowie i na Wawelu 1512–1605*, Kraków 2007.